

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 398.33 (477)

Н.В. Жмуд

ОБРАЗ «ЧУЖОГО» В ТРАДИЦІЙНІЙ ЗИМОВІЙ ОБРЯДОВІСТІ УКРАЇНЦІВ

В статті розглядаються форми вияву «чужості» у традиційній зимовій обрядовості українців та з'ясовується їхня етнічна специфіка.

Ключові слова: «Чужий», етнос, традиція.

Однією із ключових проблем сучасної вітчизняної етнології є проблема етнічної ідентифікації. Усвідомлення власної самобутності приходить через діалог в площині «свій-чужий». Унікальність культури осмислюється через відношення до «Чужого», який задає семантичне поле (простір смислу) і, в такий спосіб робить можливими самоосмислення.

Оскільки за етнопсихологічним типом українці є етико-інтуїтивними інтровертами, для яких внутрішній світ є важливішим за зовнішній, вивчення феномену «чужості» є важливим для розуміння ряду етноформуючих й етнозберігаючих процесів.

Методологічні засади вивчення «чужості» почали розроблятися у зарубіжній філософії, соціології та психології. Значний внесок зробили представники дослідницької традиції, спрямованої на вивчення феномену «позбавлення голосу» (М. Фуко, Г. Дебор, Е. Гобсбаум, П. Морган, Ж. Бодрийяр, Ж. Дюбі, Н. Яковенко, О. Толочко та ін.), що сприяли конструюванню інваріативних моделей просторово-часового простору.

Цінним є досвід соціально-психологічних досліджень Е. Фромма, С. Мілграма, Р. Берона, Д. Річардсона, етичних розробок Ю. Хабермаса, історико-теоретичних – В. Ананьїна, Н. Розова, А. Бондаренко тощо.

Феномен «Чужого» вивчається через актуальну на сьогоднішній день проблему толерантності (Є. Бистрицький, с. Головащенко, В. Горський, М. Попович, Ю. Сватко, Дж. Грей, Д. Гейд, П. Гречко, М. Дамміт).

Оскільки значна частина із цих досліджень філософсько-соціологічного характеру, тому вивчення дефініції «чужий» для сфери етнології постає актуальним.

Вітчизняні фольклорно-етнографічні праці, присвячені дослідженню феномену «Чужого», торкалися переважно генези міжетнічних стосунків.

«Чужість» в обрядовій площині почала розглядатися уже в роки незалежності та представлена фрагментарними працями [1].

Глобалізація суттєво торкнулася календарної обрядовості, яка, втративши сакральне навантаження, набула ігрово-розважального звучання. А відтак постає необхідність вивчення природи та механізмів конструювання образу «чужого» саме в обрядовій сфері, в якій закодовано архаїчні світоглядні концепти.

Та все ж десакралізація обряду не позбавила для сучасної людини його важливої комунікативної та інформативної функції. На сьогодні порівняно із іншою календарною обрядовістю навіть у місті найчастіше відтворюється саме елементи зимової.

Тому метою даної статті є спроба простежити найхарактерніші для традиційної зимової обрядовості українців форми вияву «чужості» та з'ясувати етнічну специфіку їх змісту. Вивчення даного питання будувалося переважно в рамках феноменологічної традиції (Е. Гуссерль, М. Хайдеггер, М. Мерло-Понті, Б. Вальденфельс), для якої найважливішим залишається, як певні феномени з'являються у психіці людей.

Виразним компонентом зимових свят виступають звичаї шанування солярного, рослинного культів та культу предків. Взимку відбувається активізація та протистояння природних і надприродних сил, в якому образ «чужого» простежується дуже яскраво.

Синонімом до поняття «чужий» будемо вживати слово «гість» (від лат. hostis), яке як і в більшості слов'янських мов, означає «іноземець» (як варіант – «ворог») [2, с. 517].

Вже із святом Введення до храму Пресвятої Богородиці (4 грудня), яке відкриває зимовий цикл, пов'язані народні вірування про «вірій» як «чужий» світ – місце, куди відходять душі після смерті тіла. Вважалося, щоу цей день Бог відпускає душі померлих подивитися на своє тіло та відвідати родичів.

.....
Душу наділяли «життєвими» маркерами, тобто вона продовжує «чути», «їсти», стає «предком», «дідом» (ця лексика позначає кровну спорідненість і наголошує неперервність родинного зв'язку). Звідси душ пригощають, як живих гостей (годують, веселять), тобто використовують ту саму мову, що й під час фази родинних обрядів [3, с. 164].

Як і живі, за законами дихотомії (парного протиставлення), покійні теж поділялися на «своїх» і «чужих», «добрих» і «недобрих». Звідси й двоїстість в обрядових дійствах: з одного боку, вшановуємо покійних предків, з іншого – вживаємо найрізноманітніших оберегів від «нечистої сили». Бачимо, що окреслення «чужості» спрямоване на розмежування світів та тих, хто належить до них.

На Катерини (7 грудня) та Андрія (13 грудня) дівочі ворожіння «відкривають» канали у «чужий простір», закликаючи «гостю» – «долю» (тому така невідома). За уявленнями, вона не є динамічним розвитком, а синхронічним позачасовим зрізом (готова програма, цікавить лише, як будуть розгортатися життєві події).

Також під час ворожінь обов'язково мав бути присутній собака, якого вважали посланцем «чужого» світу. Вибравши спечені дівчатами балабушки, він сповіщав про майбутнього гостя-нареченого. У міфологічних уявленнях багатьох етносів з образом собаки пов'язують представників демонічного світу – вовка, диявола, упиря та ін. [4, с. 141-142]. Звідси, образливий зміст в якості обзивання носять такі слова, як «собака», «пес». Про негативне навантаження для людини свідчать формули осудження – «збрехав, як пес», «убито, як пса».

Чекання звістки із «чужого» світу підтверджує також обряд «сіяння конопель» на Андрія біля криниці чи біля межі.

Контакти із «чужими» відбувалися через просторову організацію святкового застілля, для якого характерна ієрархія розташування за столом залежно від статусу (постійного чи ситуативного). Розумілося, що порушення цих традицій може призвести до конфлікту. Аналогія стола й престола (вівтаря) є доведеною і підтвердженою багатьма джерелами [5, с. 223-224.]. Традиційно українці важливих гостей садовилина найпочеснішому місці столу – покутті (там же ставили кутю, дідух).

Однією із форм стосунків між живими і мертвими, що склалися на підставі родинних зв'язків є уявне або символічне запрошування покійних предків на родинну трапезу та їх своєрідне «частування» під час урочистої вечери на три Святвечори (6, 13, 18 січня). Обряд спалювання дідуха, щоби «обігріти душу гостя», в деяких регіонах мав місце на Василя [6, с. 164].

Другою формою спілкування є закликання на трапезу природних явищ як «гостей» – «чужинців» (мороз, бурю тощо).

У цих двох формах в обряді присутні атрибути як запрошення-віншування (полумисок із усіма трапезними стравами, калач, мед, горілка), так і залякування (батіг, сокира).

Третя форма представлена ритуальним годуванням худоби-полазника як предків у подібі тварини. Худобу замість першого відвідувача дому вводили не лише на Введення, перший день Різдва, а й на Новий рік чи Василя (14 січня) та частували трапезними стравами.

Четвертою формою таких стосунків є сприйняття колядників як живого втілення покійних предків та щедре їх обдаровування за принесену радісну звістку із «чужого світу». Їх прихід сприймався за типом послідовних парних протиставлень «звідси – сюди»: з темряви – до світла, з холоду – до тепла [7].

Часто в колядках йдеться про сюжет переправи через річку (вода у світоглядній традиції українців, як і в багатьох інших народів, розділяє «цей» та «інший» світи, є пограниччям життя і смерті).

Перерядженими стають після покриття обличчя сажею або одягання маски, що є знаком перебування у «країні мертвих» [8, с. 147]. У ватагах колядників і щедрувальників чільне місце серед масок завжди займають саме маски «чужих», передусім Кози, Діда, Цигана, Чорта, тощо. У ватагах Маланки персонажі «чужих» так само виразні – з іншого етнічного середовища (Циган, Циганка, Єврей), соціального кола (Шандарь (жандарм), Пан, Москаль (рекрут, солдат та ін.).

Своїми діями бешкетування Коза та Маланка вносять дисбаланс у звичайний розпорядок життя людей, черговий раз наголошуючи на своїй «чужості» для світу живих.

Елімінативні коди, пов'язані з одягом покійних, простежуються і в одязі ряджених. Мова, насамперед, йде про обрядове травестування, що підкреслює високу ступінь чужинності,

.....
несправжності (наприклад, хлопеч, переодягнений у Маланку) [9, с. 87, 88, 89]. Також використання функціонально невідповідного елементу одягу, відсутність потрібного компоненту, одягання «навиворіт» . Наприклад, відсутність пояса або заміну його просто ниткою можна прочитати так. Якщо порівняти структуру одягу/тіла з тричленною схемою структури Всесвіту, пояс збігається з середньою ланкою світобудови. Тому його відсутність розуміється як відсутність середньої, сполучної ланки, що означає ентропію як у локально-соціальному, так і глобально-космологічному значенні [10, с. 186].

Балахонність та зношеність обрядового одягу символізували повернення до кокономорфності (недоодягнутості, недієздатності) та наближення до піку життєвої пасивності, а згодом й смерті.

На Водохреще (19 січня) «гостей» проганяли за «межу» – «за воду» (звідси неприйнятний для живих вислів «сходи за водою», тому кажуть «по воду»). Щоб ніхто з «покликаних» не залишився в хаті, вживали і таких оберегів, як шум, стріляння.

Закінчувався зимовий цикл Масницею, який був останнім тижнем м'ясиць. Це свято відоме майже всім народам Європи, та в нас воно зберегло свою етнічну специфіку. Насамперед, це виявляється у локальному розмаїтті назв – Масляна, Запусти, Пущення, Пирого, Колодка, Колодій, Заговини, Сирний тиждень тощо.

На українському матеріалі витворився давній обряд імітації народження, хрещення і поховання Колодія [11]. Спалюючи Колодія як символ Зими, останню проганяли за межу як «чужу» .

Звідси, звичай «чіплення колодки» парубкам та дівчатам, які вчасно не одружилися, був спрямований наголосити на їхньому ситуативному стані «чужості» .

Важливим компонентом Масниці було рядження як елемент сміхової культури і рудимент давніх вірувань у захисну, відлякуючу силу ряджених. «На Полтавщині, наприклад, наряджали жінку старою бабою з довгою косою з конопляного прядива. З нею перетанцьовували, а потім виганяли, натомість впускали в хату жінку, наряджену в «старенького дідуся» (обрядове травестування). Це означало вигнати Масницю, а випустити Піст в образі старого, щоб піст видався коротким [12, с. 34-35.]

В обрядах Масниці можна простежити культу вмираючого і воскресючого божества рослинності. Про це свідчить помітно переважаюча жіноча функція свята (обрядове рядження, ритуальні танці), що символізувало програмування плодovitості та врожайності.

За звичаєм, у цей день поминали померлих, залишаючи для «гостей» на покуті данину, аби ті посприляли вчасному приходві весни.

Отже, «чужість», задаючи смисловий простір, робить можливим процес самоосмислення як індивіда та етнофора. В обрядовій сфері окреслення «чужості» спрямоване, насамперед, на розмежування світів та тих, хто належить до них.

Схема обрядової сфери склалася в традиційному суспільстві, яке було більш чутливішим до якісної характеристики простору, що виявляється в опозиції «свій-чужий» .

Попри те, що уявлення про «свій» /» чужий» простір має біологічне походження та характерне для інших етносів, ми все ж можемо говорити про певну специфіку вияву «чужості» в українців. Це зумовлено як матеріальними, так і духовними чинниками.

Так, «чужий» не завжди сприймався як поганій. Відсутність розуміння абсолютного добра й зла спричинена, насамперед, чуттєво-конкретним сприйняттям українцями релігії.

Хоча «чужий» не завжди був ворогом, варто говорити про «ворожість» як перманентно-латентну присутність у світосприйнятті українців. Домінуючим типом розселення в традиційному суспільстві було село. Простір для землероба уявлявся статично, дискретно. Люди рідко виїжджали зі свого населеного пункту і не мали чіткого уявлення про «безперервність» зовнішнього світу. Звідси все, що поза домівкою (в розширеному варіанті – селом), часто виступало не тільки як «чуже», а потенційно – «вороже» .

Така специфіка продиктована також засадничою ментальною парадигмою українців – стихійному антропоцентризмі, зорієнтованому не на експансію в зовнішній світ, а в «розбудову особистості» .

На сьогодні актуальними завданнями залишаються дослідження феномену «чужості» на ендо- та екзогенному етнічних рівнях, по-перше, у сучасному суспільстві, по-друге, через площину нових методологічних засад, тобто, не як об'єкту вивчення, а як суб'єкт діалогу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Артюх, Л. «Чужий» у застільному етикеті українців (у слов'янському контексті) [Електронний ресурс] / Л. Артюх // http://www.litjarmarok.in.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=79&– Дата доступу: 15. 03. 2011; Артюх, А. Своє-чуже. Дике-культурне. Базові структури міфологічних когнітивних моделей (до проблеми інваріант і трансформації в інформаційному просторі) / А. Артюх // Народна творчість та етнографія. – 2010. – № 1. – С. 84-94; Босий, О. Священне ремесло Мокоші [Електронний ресурс] / О. Босий // Режим доступу: <http://library.kr.ua>. – Дата доступу: 30. 04. 2011.
2. Етимологічний словник української мови. А – Г. – К., 1982. – Т. 1.
3. Маєрчик, М. Ритуал і тіло. Структурно-семантичний аналіз українських обрядів родинного циклу / М. Маєрчик. – К. : Критика, 2011.
4. Яковенко, Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. / Н. Яковенко. – К. : Критика, 1998. – № 3-4.
5. Топорков, А. Л. Присхождение элементов застольного этикета у славян / А. Л. Топорков // Этнические стереотипы поведения. – Ленинград, 1985.
6. Маєрчик, М. Там само.
7. Вовк, Хв. Студії з української етнографії та антропології / Хведір Вовк. – К. : Мистецтво. – 1995. – 336 с.
8. Виноградова, Л. Н. Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян: Генезис и типология колядования / Л. Н. Виноградова. – М., 1982.
9. Курочкін, О. Українці в сім'ї європейській. Звичаї, обряди, свята / О. Курочкін. – К., 2004.
10. Маєрчик, М. Там само.
11. Кримський, А. Звенигородщина з погляду етнографічного та діалектологічного / А. Кримський. – К., 1928.
12. Борисенко, В. Традиції та життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл / В. Борисенко. – К. : Унісерв, 2000.

Жмуд Н.В. ОБРАЗ «ЧУЖОГО» В ТРАДИЦИОННОЙ ЗИМНЕЙ ОБРЯДНОСТИ УКРАИНЦЕВ

В статті розглядаються форми прояву «чуждости» в традиційній зимній обрядності українців і вивчається їх етнічна специфіка.

Ключевые слова: «Чужой», этнос, традиция.

Gmyd N.V. SHOWING «UNKNOWNNESS» INTRADITIONAL WINTER RITUALITY OF UKRAINIAN PEOPLE

This article scrutinizes the forms of showing «unknownness» intraditional winter rituality of Ukrainian people and ascertains their ethnic speciality.

Key words: «Unknownness», ethnos, tradition.

УДК 164:39

Я.О. Потапенко

ТІЛЕСНІ СИМВОЛИ ТА МЕТАФОРИ У МІФОПОЕТИЧНІЙ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНЦІВ

Аналізується специфіка використання в українській народній культурі символіки та метафорики, пов'язаної з тілесними аспектами людського буття.

Ключові слова: метафора, символ, фольклор, тілесність, українська міфопоетична традиція, народна культура, одяг.

З перспективи сучасної наукової гуманітарної парадигми тілесність людини розглядається як сфера розгортання соціокультурних та суспільно-політичних дискурсів і, водночас із цим, як феномен семіотично артикульований і текстуально орієнтований. Дослідження тіла як соціокультурного феномену часто зводиться до аналізу способів кодування тілесності панівними дискурсами, знаково-символічними системами, впливовими наративами або домінуючими в ту чи іншу епоху «картинами світу». Подібний підхід може бути досить продуктивним і в царині історичних студій щодо вивчення символіки тілесних образів у просторі духовної культури українців.